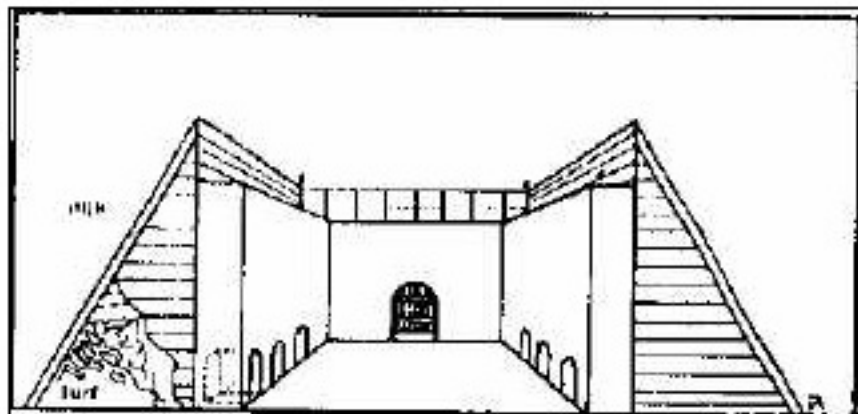

0. Techniek en mensen bij stenen bakken

De oudste sporen van gebakken stenen – eigenlijk een soort tegels -in de lage landen dateren uit de Romeinse tijd. Met de Romeinen verdwijnt de techniek tot de herleving in de middeleeuwen.

Het principe van stenen maken is simpel. Uit klei worden stenen

gevormd, die eerst worden gedroogd en dan gebakken. Langs de IJssel vond dat bakken bijna vijf eeuwen lang plaats in open veldovens. **Moddermakers** (en later een machine) kneedden de klei. Met houten vormen werden van die klei rauwe stenen gemaakt door **vormers**. **Zanders** moesten wel eerst een laagje zand in de steenvormen doen, zodat de klei niet plakte. Een **afstrijker** streek het teveel aan klei van de vorm af. **Hitterijders** brachten de vormen met paardekarren naar het zetveld. Na wat drogen keerden **opsnijders** ze op hun smalle kant. Tegen regen en felle zon werden de vormelingen met rietmatten beschermd. **Inzetter**s stapelden de rauwe stenen in de oven op. **Stokers** zorgden voor het bakken, bij open veldovens een proces van een zes weken. De **uitkruiers** en **sorteerders** gingen vooraf aan het laden in veelal schepen voor de afvoer.

1. De historie van de ijsselsteen

In de 14e eeuw zijn er talrijke 'tichelwerken' langs de slibrijke IJssel, die later Goudsche of Hollandsche IJssel gaat heten. De aard van de grondstof leidt door het vele organisch materiaal en dus de sterke krimpings tot een klein model. Het hoge kalkgehalte leidt tot een gele kleur van de steen. Het typische produkt krijgt al snel de naam Goudsche-of IJsselsteen, ook wel: Goudschen IJsselsteen. In 1338 moet er bijvoorbeeld een steenplaats - kortweg 'plaats' - zijn in de Ouderkerkse polders Cromme en Geer.

Rond 1750 zal men onder de toevoeging "Deze Steenplaets is hier nog." aanhalen, dat het hoogheemraadschap in 1487 vergunning gaf om op het Nieuwerkerkse Kortenoord een steenplaats te maken met een 'stoep' in de dijk. Vestiging op het platteland is niet voor niets. Steenovens bij de stad geven milieu-overlast. Rond 1500 wordt bijvoorbeeld een proces gevoerd tussen de burgemeesters van Gouda inzake overlast van een particuliere steenoven. Tussen 1490 en 1500 worden 11 miljoen bakstenen 'op de IJsele' aangekocht voor de vernieuwing van het slot Wouw bij Bergen op Zoom. Minstens tien steenplaatsers zijn bij de levering betrokken.

In 1556 reizen Rotterdamse ambtenaren alle steenbakkerijen langs de IJssel af om bakstenen te kopen voor het eerste plein daar, de Grotemarkt. Niet minder dan 900.000 klinkers worden er gekocht, voornamelijk in Nieuwerkerk en Ouderkerk aan den IJssel. Als er in 1561 een belastingkohier van de 10de penning wordt opgemaakt, is er in Nieuwerkerk nog alleen een steenplaats op Kortenoord. Dan (en tot zeker 1680) heeft de ambachtsheer een steenplaats in Capelle. Anno 1627 zijn er in Nieuwerkerk drie steenfabrieken met samen vier ovens. "Steenbacxter" Willempge Cornelis heeft twee ovens "aen den dijck". Willem Jacobssz en Pieter Ingenssz. hebben elk één oven aan de 's-Gravenweg bij Kortenoord.

Zowel in 1682 als in 1717 voorkomt materiaal van steenplaatsen ernstiger dijkdoorbraken in Nieuwerkerk. (Iets ten zuidoosten van Kortenoord herinneren twee wielen -binnendijkse plasjes -nog steeds aan de storm van 1682.) Er worden anno 1682 twee gaten in de dijk geslagen. Twee 'kley-schepen' worden gevuld met ijsselsteen en klei, in de gaten gemanoevreed en de bres is gedicht.

In 1717 laat de Nieuwerkerkse steenbakker Willem Jongebreur als altijd door zijn karrestoep klei naar zijn binnendijks gelegen steenplaats brengen. Onverwachts hoogwater doet de dijk doorbreken en een deel van zijn steenplaats wegspoelen. Ook nu wordt er een 'aertschuijt' ingezet en vult men het gat verder met goede stenen, nu van Jongebreur. Na zijn dood is zijn weduwe nog bezig om de schade van Schieland vergoed te krijgen. Volgens een onroerend goedbelasting, de 'verponding', van 1734 zijn er aan de IJssel beneden Haastrecht 30 steenbakkerijen. Dat aantal zal nog lang in die orde blijven.

Rond 1790 is de kostprijs van 1000 ijsselstenen 3 gulden en de opbrengst 5 gulden. De markt is wisselvallig en zakt in de Franse tijd in. In 1814 vragen de ijsselsteenfabrikanten Mijnlieff en IJzerman in een rekest aan de Minister van Waterstaat om protectie voor hun stenen. In 1817 steunt het provinciaal bestuur het verzoek uit de regio dat de Directie van de Waterstaat door de koning gelast zou moeten worden om zich bij straatwerken mede van ijsselsteen te bedienen.

Tussen 1820 en 1850 haalt de Gelderse baksteenindustrie de Zuidhollandse in.

Toch bevindt de ijsselsteenbakkerij zich nog in haar bloeiperiode, want wat wordt er niet gebouwd en verhard in Nederland. Er bestaan in 1853 28 steenbakkerijen langs de IJssel met samen een jaarproductie van 120 miljoen stenen en dus een omzet van zeker een half miljoen harde gulden.

Moordrecht	1 fabriek(en)	35 arbeiders
Gouderak	7	187
Nieuwerkerk	4	166
Ouderkerk	6	223
Capelle	4	120
Krimpen	5	223
IJsselmonde	<u>1</u>	<u>130</u>
t o t a a l	28 fabrieken en	1084 arbeiders

Een verslag uit 1861 levert de naaststaande tabel op van de steenfabrieken langs de Hollandsche IJssel: Als tovermiddel tegen de malaise door overproductie zien steenfabrikanten in deze jaren een invoerstop. Er is een landelijke roep om protectie.

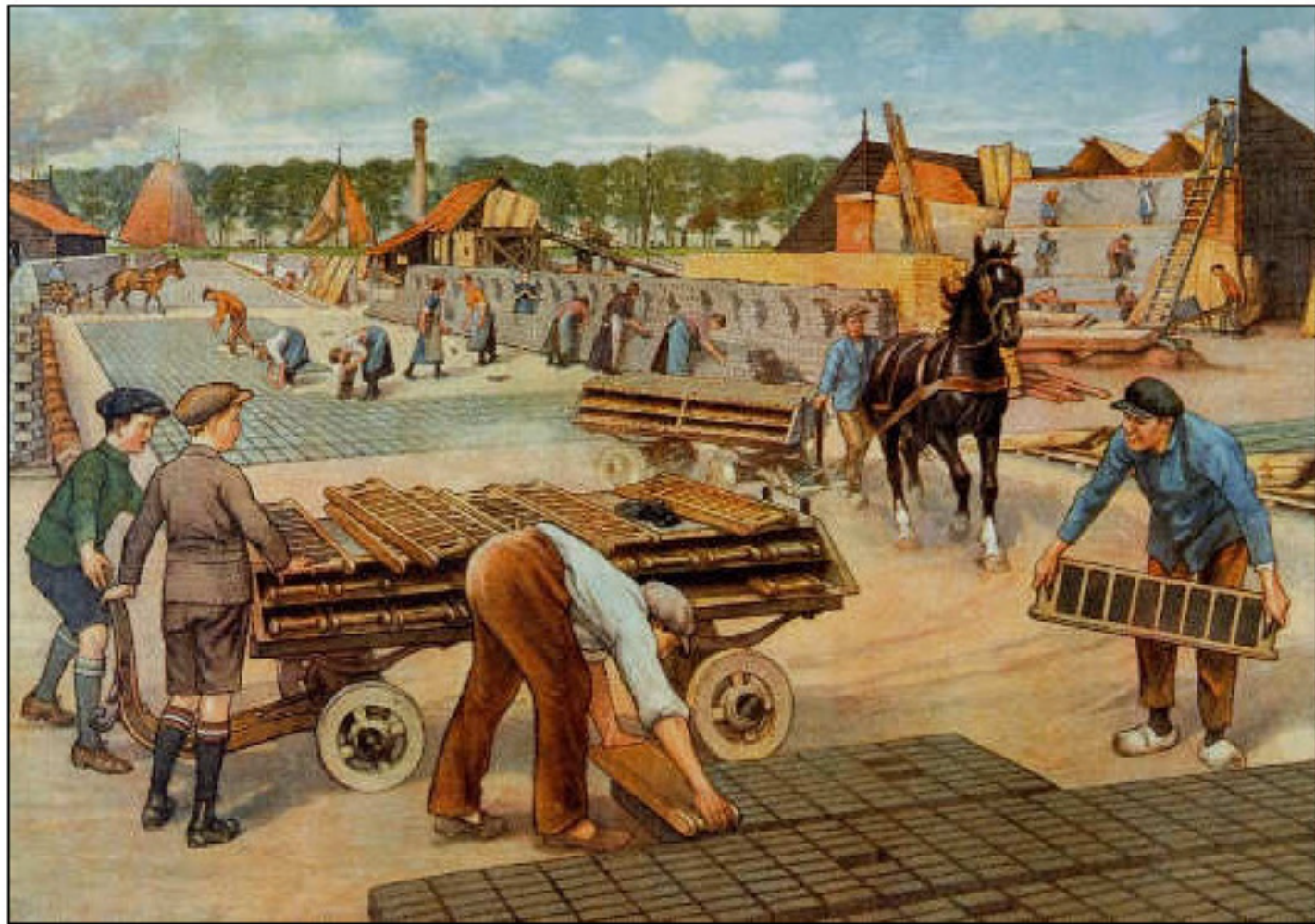
In 1882 wenden zo 32 zuidhollandse steenfabrikanten, waarvan 27 uit de IJsselregio, zich tot de Minister van Binnenlandse Zaken en de Kamers tegen het bij gesubsidieerde bouw benutten van Belgische steen. Bij scholen te Krabbendijke en Hansweert was ten nadele van het rijk en de steenfabrikanten Belgische steen gebruikt. De slechte kwaliteit daarvan blijkt onder andere daaruit dat "... het Belgisch Gouvernement zelf Hollandsche steen voorschrijft, zooals onder meer plaats heeft gehad bij de bouw der Kattendijksche dokken te Antwerpen voor twee jaar, aan welken bouw circa 1 1/2 miljoen IJsselsteen werd verwerkt."

Kort na 1900 fungeert er een hechte "Vereeniging van IJsselsteenfabrikanten". (Een archief daarvan is nu helaas onbekend.)

In het begin van de 20ste eeuw daalt het aantal ijsselsteenfabrieken van 32 (1900), via 15 (1914) naar 8 (1916) (18). "In 1949 bestonden er nog 3 IJsselsteenfabrieken tegen 36 voor meer dan 100 jaar," aldus een schrijver uit 1970. In 1964 gaat Klein Hitland als laatste dicht. Daar is dan ook nog 'het meest van bewaard'.

2. De kleiwinning

De manier waarop de ijsselsteenfabrikanten aan hun klei komen is uniek. De klei wordt niet gegraven maar uit de rivier gebaggerd. Door de werking van eb en vloed wordt slijk afgezet op de bodem en oever. Aangelegde rietkragen loodrecht op de richting van de rivier – rikken geheten -werken daarbij als een zeef. Zogeheten zellingen bewaren de klei. Tweemaal per dag is het eb en vloed en dus tweemaal vallen de zellingen droog. Het belang van de steenbakkers is kennelijk niet altijd niet gelijk aan waterstaatkundige belangen. Rond 1645 voert het Hoogheemraadschap van Schieland een proces tegen de steenbakkers van Ouderkerk, Krimpen en Stormpolder over het baggeren van slijk in de IJssel onder Schielands Hoge Zeedijk. De waterkering mag natuurlijk niet worden ondergraven! De unieke gang van zaken valt buitenlanders op. "Bey dem Dorfe Moor(drecht), so eine halbe Meile van der Stadt Gouda, sonst Tergow genannt, auf der Strasse nach Rotterdam liegt, werden die meisten Ziegeln dieser Art verfertigt. Die Ziegelmacher wohnen an dem Ufer des Isselflusses, welchter ihnen eine Erde verschaffet, die hierzu geschickt ist. Diese ist weiter nichts, als ein Leimen, welchen dieser Fluss auf seinen Grund an seine Ufer absetzt."

Schoolplaat Jetzes, 1925 [coll. HVN]

Het baggeren van het slib uit vaargeul en de zellingen -enkele hectares groot en dus door rikken afgescheiden - geschiedt met beugels. Voor de opening van de zak aan de onderzijde is een soort mes bevestigd om de slib weg te schrapen. De stokken van de beugels worden in de loop van de 19de eeuw steeds langer. Ze groeien als het ware van 2 naar 6 à 8 meter. Het werk wordt dus steeds zwaarder. De slibbaggeraars staan op aardeschuiten van een meter of 15 lang. Zijn deze gevuld, dan vaart men naar de droge 'zaatzellingen' dichtbij de fabriek. Lossen is alleen mogelijk bij hoog water. De gebaggerde klei moet daar 'versterven', zodat levende organismen eruit wegrotten. Na twee jaar wordt de nu hardere klei met smalle schoppen gestoken en opnieuw in de aardeschuiten - zonder zeiltuig - geboomd of geroeid naar de steenplaats. Ook de natte zellingen worden beurtelings uitgebaggerd, zodat een steenbakkerij minstens twee zellingen moet hebben. De aardeschuiten worden in de 19de eeuw in de regio gebouwd, bijvoorbeeld door Gijs Snoey te Ouderkerk. Het vlak van zo'n schuit is van 15 cm dik dennenhout en de boorden van 4 cm dik eikenhout. Aardeschuiten en aardevoeders zijn van de steenbakkers. (Luidt een spreekwoord in de IJsselstreek niet 'Wat hooi is voor de boer, is klei voor de steenbakker'?) Volgens de overlevering baggeren en verkopen ook vrije schippers aanvullend elders slib. Er is in de 19de eeuw vaak klei tekort. Er zou zelfs in het nachtelijk duister slib uit andermans zellingen worden gestolen. Als na 1870 steen- plaatsen worden gesloten, kopen de overgebleven steenbakkers de vrijgekomen zellingen op en zijn tekorten verleden tijd. De aardeschuiten of slibbokken worden net als de grotere ijsselschepen rond 1900 van ijzer gebouwd. De opkomende motorisering zou funest zijn voor de steenbakkerij. "De kwaliteit der stenen ging achteruit, toen talrijke motorbooten in de vaart kwamen. De afgewerkte olie verspreidde zich over het water, vermengde zich bij ebbe met de klei, wat nadelig bleek voor de daaruit gebakken steen, aldus een schrijver uit 1949. Voor de ijsselsteenbakkerij zijn ook andere zaken funest als de landelijke overproductie, de steensoort en een personeelstekort.

Vormzand voor de ijsselsteenbakkers wordt als 'eigen handel' door vooral Ouderkerkse schippers uit de Kennemer- duinen of van platen uit de Nieuwe en Brielse Maas gehaald. Groninger en Meppeler turfpramen brengen de brandstof naar de steenplaatsen. (De laagveenturf uit de eigen regio is te slap voor de steenovens.) De steenbakkers gaan in de regel zelf naar het hoogveengebied om het veen of de al gestoken turf te keuren en te kopen. Het vervoer van laadplaats naar steenplaats wordt door 'veenboeren' met lokale schippers geregeld.

3. Droog-en bakproces

In het bakseizoen wordt bij laag water de klei vanaf de zaadzelling weer in de bak geschept. Bij hoogwater wordt naar de wal bij de steenplaats gevaren en wordt de klei buitendijks op de dam gestort. Voor het vervoer naar de binnendijkse plaats is er een karrestoep (mini-bergpas) in de dijk, althans tot de voor de hoogheemraadschappen harde datum van 1 oktober. Dan moet de dijk -al dan niet met schotbalken -dicht met het oog op de winter! Door het gat trekt in de zomer de karrevoerder met zijn paard en wagen. Aarde-of moddermakers zuiveren en kneden de klei, oorspronkelijk met de blote voeten. In later jaren is de mengmachine op de plaats aanvankelijk letterlijk 1 paardekracht.

Van de voorbereekte klei worden door de vormer, geholpen door de opsteker, ruwe stenen gemaakt middels houten vormen (die als replica vol miniaturen nu huiskamers sieren). Deze zachte 'stenen' worden gezand om het plakken van de klei tegen te gaan.

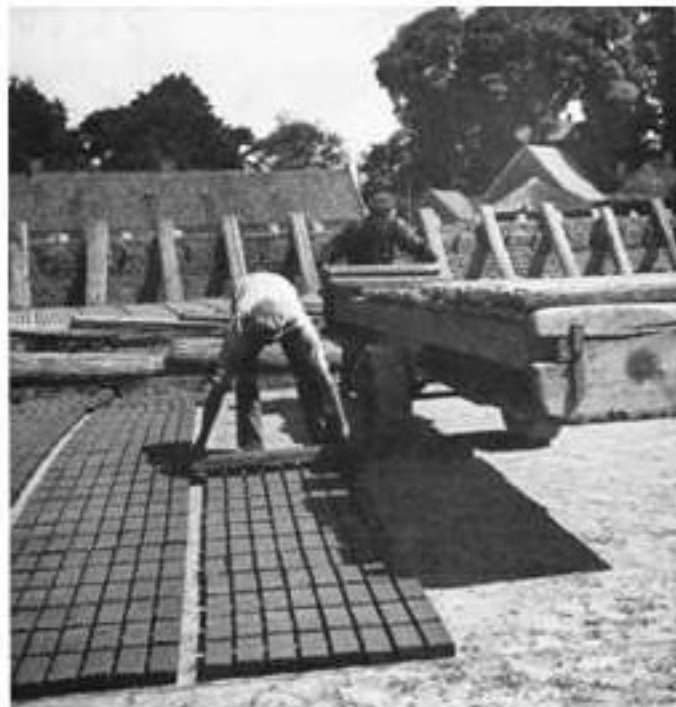
In een handleiding bij een schoolwandplaat over de ijsselsteenbakkerij heten jongens die de volle vormen naar de plaats brengen 'plakkers'. Zij lopen in de 20ste eeuw op kousevoeten dan wel schoenen of klompen met zeer lage of zelfs geen hakken. Het zetveld is wel dicht en hard, maar het gedurig heen en weer dribbelen zou oneffenheden in het terrein veroorzaken en dan zouden de zachte stenen misvormd worden. Ook het paard voor de wagen heeft geen hoefijzers onder. Een vormer kan samen met een opsteker wel een 5000 stenen per dag maken, daar zijn dan permanent drie plakkers voor nodig om ze weg te brengen. Bij het drogen op de plaats liggen de stenen op de platte kant. Na wat opstijven worden ze door opzetters (vrouwen en kinderen) gekanteld en later ook opgetast. Het droogproces duurt twee tot drie weken.

Gememoreerd wordt in een beschrijving van Klein-Hitland uit 1942, dat er tegen regenbuien stapels rietmatten klaar staan. Ook dat de directie van 'Hitland' als nevenbedrijf een mattenvlechterij exploiteert, waarvan zij zelf één der beste klanten is. De rietmatten zijn overigens ook nodig tegen een te snelle droging bij felle zon. De rietmatten worden op een vaste manier opgerold. Ook in het pikkedonker moet men ze snel kunnen spreiden. Het buiten de reguliere werktijd kunnen worden opgeroepen is een plicht voor een ieder, die in een huisje van de steenplaats woont.

Een Gouderakse meesterknecht heeft het in een interview over 1 en 1,5 miljoen stenen in ovens daar met 12 en 13 vuurmonden. Voor het stookseizoen begint worden de scheuren in de ovenmuren met een mengsel van zand en klei dichtgesmeerd. Dat noemt men 'liemen'. Hierna kan het volrijden met de rauwe stenen ('inslaan') beginnen. Men stapelt de vormelingen verdiepingsgewijs op en spaart kanalen uit, die corresponderen met de vuurmonden. Uiteindelijk komt er bovenop een laag afdeksteen. Op een schoolplaat van rond 1925 van een ijsselsteenplaats zijn er bovenop de afdeklaag van een open veldoven twee rieten daken gebouwd. Het volstapelen van de ovens duurt een week of vier, vijf. Het stoken van de ovens ook. Nieuwerkerk weet dan wat 'roken als een steenoven' is. De eerste drie weken van het stoken noemt men 'witte rook stoken' omdat de toch nog vochtige

vormelingen nog veel stoom geven. De stokers werken continue. Er wordt gestookt met turf, die men tot de helft van de uitgespaarde gangen moet 'smakken'. De stokers slapen op een schapenvacht in de turfschuur met lessenaardak. (Terecht ligt er ook zo'n vacht bij het steenplaatsmateriaal in het streekmuseum Crimpenerhof.) De oven brandt nooit helemaal gelijk. De stoker regelt een en ander door als rem zand bovenop te gooien of een schoorsteentje te metselen om hem op een plek harder te laten trekken. Heeft men een 'luie' oven met veel stof tussen de naden, dan neemt de stoker een met kruit geladen geweer met een prop papier erop. Door de knal kan het vuur weer opleven. Is het bakken klaar dan moet de oven geleidelijk afkoelen, smoren. Na het 'loosgaan' kan de oven worden gelegegd. Is er haast bij dan vliegen bij het laden de klompen en de wagens haast in brand. Het steenovenvolk heeft 'koeien', handbeschermers van koeieleer en ondanks dat soms beroepsverwondingen.

"Vijf tot zes weken moeten de stenen afkoelen. Daarna komen ze in de open lucht op zogenaamde droogbanen te liggen, dat wil zeggen op planken, die op cementblokken van 15 cm rusten in afstanden van 1/2-1 meter en twee keer moet iederen steen dan gekeerd worden." De meesterknecht verklaart de steensoorten door de verschillende stenen tegen elkaar te stoten. Boerengrauw, hardgraauw en klinkers geven dan een ander geluid. Niet alle ijsselstenen waren geel! Wie het dichtst bij het vuur lag, warmde zich het best en werd klinker. De handleiding van de genoemde schoolwandplaat van rond 1925 zegt: "Aardig is het voor de kinderen, als de onderwijzer(es) van stenen van verschillende hardheid een xylofoon samenstelt en met een metalen hamertje de verschillende toonhoogten demonstreert."

Enkele foto's van de steenplaats uit 1942.

4. Steenovenfolk

Steenovenarbeiders zijn lange tijd een aparte klasse met een ruiger en negatiever imago dan de rest van de platte-landsbevolking. Vanwege het seizoenbedrijf is er met name in de winter een uitstraling van armoede. Men woont veelal op de steenplaats, geïsoleerd ten opzichte van de dorpskernen en de gezinsarbeid veroorzaakt een slecht schoolbezoek. Het vakmanschap van de stokers was van een extra belang. In 1899 werd in Ouderkerk een "Bond van Steenovenstokers, werkzaam aan fabrieken langs den Hollandschen IJssel" opgericht.

Langs de Hollandsche IJssel speelt, in elk geval in de 19de eeuw, vrouwenarbeid een grotere rol dan elders. Naast het 'opzetten' en 'opschieten' is ook het kruien van de stenen hier vrouwenwerk.

In 1865 signaleert een staatscommissie te Moordrecht, dat kinderen vanaf vier jaar in het seizoen van 3 à 4 uur 's morgens tot zeker 8 uur 's avonds in de steenfabriek werken. Kinderarbeid tot twaalf jaar wordt in 1874 officieel verboden. Voor de ijsselsteenindustrie is verder van belang het Koninklijk Besluit van 16 maart 1903, het zogenaamde '**Steenbesluit**'. Kinderen beneden de 16 jaar en vrouwen worden dan beschermd doordat wordt omschreven wat voor hen verboden arbeid is. Vooraf, in 1901, zou Abraham Kuyper zelf een onderzoek hebben gedaan naar de arbeidsomstandigheden in de IJsselsteenfabrieken na een tip van het Kamerlid Idenburg uit Gouda, een AR-partijgenoot. Het op zijn kant zetten van al iets gedroogde stenen heette 'opsnijden'. Voor opsnijders gebruiken de steenfabrikanten in de 19de eeuw de kleinste kinderen, omdat deze met hun (blote) voetjes de minste ruimte innemen. Zo kan men zoveel mogelijk steen kwijt op een bepaalde oppervlakte.

Een zwartboek inzake vrouwenwerk van een vakbondsafdeling Moordrecht-Gouderak wordt bestreden door de 'Vereeniging van IJsselsteenfabrikanten'. In de 2e Kamer leidt dit tot een interpellatie van het lid De Vries. Het rijden met volle kruiwagens wordt vrouwen onder keuringsvoorwaarden nog toegestaan. In 1905 worden op 21 steenfabrieken langs de Hollandsche IJssel 207 vrouwen gekeurd, waarvan er 27 medisch ongeschikt zijn. De vooroorlogse schooljeugd wordt bij de behandeling van de Jetses-wandplaat van de ijsselsteenfabricage ingelicht over het ruige imago van de steenfabrieksarbeider. " ..Ze geven den koetsier de boodschap mee aan den zander dat hij niet moet knoeien. Erg vriendelijk en gekuischt wordt dat niet gezegd. Jonge kerels, die van hun veertiende jaar af arbeiden tusschen zware, vette klei en ruwe steenen worden dikwijls ruw in den omgang, zoowel in taal als in manieren, al zijn ze ook niet ruw van inborst." De handleiding voor de

onderwijzers memoreert, dat de steenbaas bij nacht en ontij zijn bed uit moet om rietmatten te spreiden en zegt dan: "Het plichtsgetrouwe gedeelte van het werkvolk verschijnt, en de minder plichtmatigen en de vastslapenden worden gehaald om vlug de hagen te dekken.." Ook op zondag moet er herhaaldelijk worden gewerkt. Het is voor orthodox-protestanten een reden om het werk op steenplaatsen uit gewetensnood te stoppen .

Het massale eindproduct wordt in hoofdzaak 'vanaf steenplaats' verkocht. Omdat stedelijke schippersgilden en overheden door reglementering vrij vervoer belemmeren, ontstaan er vaste relaties tussen ijsschippers en steenplaatsen. Met de Franse tijd zijn de gilden verdwenen en is dat motief over. In de jaren 1850-1870 staat een dertigtal 'steenschippers' nog in een min of meer vaste relatie tot de steenplaatsen aan de IJssel. Hun voor die tijd grote aken (30-40 ton) doen een 30 reizen met gemiddeld 30.000 stenen per reis of wel circa 900.000 stenen per jaar. Door opheffing van steenplaatsen is er rond 1920 nog slechts een vijftal steenschippers over.

5. De heren

Boven de baas-zeg maar bedrijfsleider – had men zeker vanaf de vorige eeuw de eigenaren of 'heren' van de steenplaatsen. Vaak woonden ze alleen in de zomer op hun bijgelegen villa's. Hun archieven maken melding van vroege buitenlandse reizen. Hun nazaten werden veelal arts of ingenieur. Van Lange, Mijnlieff, Hoogendijk en Ijzerman zijn bekende namen van heren. In 1893 bouwt de familie Mijnlieff op Klein-Hitland buitendijks een trotse villa. Voor de arbeiders en andere dorpsgenoten is het een kasteel. Op de verdieping is aan de voorzijde ene balkon met een vergulde "M". Margaretha Mijnlieff-Mijnlieff legde de eerste steen en haar naam illustreert het ook onderling trouwen van de groep ijsselsteenfabrikanten. En liet Hoogendijk zelfs in 1909 niet een eigen kerkje bouwen in zijn 'kersenbongerd' op Ver-Hitland? En werd in Capelle het huis van de 'heer' Lans van de Oude Plaats niet het gemeentehuis?

6. Voor verdere studie

Van de ovens van de beide Hitlanden in Nieuwerkerk aan den IJssel is relatief veel bewaard. Wat Klein-Hitland betreft is dat ook logisch: die plaats bleef het langst in bedrijf. Die ovens kwamen rond 1968 op de rijksmonumentenlijst en op elk van deze 'Hitlanden' werd een oven met turfschuren gerestaureerd en dat geeft informatie in het terrein.

In 2010/2011 werden de ijsselstenencasco's van de Ovens 2-4 op Klein-Hitland ook gerestaureerd. Mede op initiatief van de HVN en dankzij de door haar gevraagde sponsoring van de Rabobank Gouwestreek kwam er een museumtrap met informatiepanelen. Op 8 juni 2011 opende commissaris van de Koningin Jan Franssen de ovens. Hij deed dit door het plaatsen van een uit de Oudheidkamer geleende stormlantaarn in een nis van wat ooit een turfschuur was.

Wie meer wil weten over specifiek de ijsselsteenfabricage kan terecht in literatuur en archieven.

Literatuur:

- G. Popken, Handleidingen bij de schoolplatenserie 'Het Volle Leven' van J. Ligthart, H. Scheepstra en W. Walstra, getekend door C. Jetses, uitgave Wolters, Groningen 1925.
- J. Paauw, Een middeleeuws bedrijf aan de Hollandsche IJssel, in: In weer en wind 1942, p. 241-247.
- J. Bakker, De steenbakkerijen, in: Historische Encyclopedie Krimpenerwaard (HEK) 1979-3 en idem, Nogmaals de steenbakkerijen, in: HEK 1980-2.
- Adri den Boer, Klein-Hitland, een plaats van 'Goudschen IJsselsteen', in: De schatkamer 1993-1.

Archieven:

- Bedrijfsarchief Hitland/Familie-archief Mijndieff (1826-1951)
- Archief familie Van Lange/Bloot te Nieuwerkerk aan den IJssel (1782-1970)

Deze beide archieven zijn te raadplegen in de studiezaal van de Streekarchiefdienst Hollands Midden te Gouda.